

УДК 378.147

СУТНІСТЬ І ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ІНЖЕНЕРА

Н.С.Нємцева

Анотація. У статті розглядається професійно-особистісне становлення, що є фундаментом цілеспрямованої зміни особистості, підвищення рівня власного професіоналізму.

Ключові слова: особистість, професійне становлення, професіонал, самовдосконалення, саморозвиток.

Аннотация. В статье рассматривается профессионально-личностное становление, которое является фундаментом целенаправленного изменения личности, повышение уровня собственного профессионализма.

Ключевые слова: личность, профессиональное становление, профессионал, самосовершенствование, саморазвитие.

Summary. The article deals with the professional and personal formation, which is the foundation of purposeful personality changes, increase of the level of professionalism.

Key words: identity, professional development, professional, self-improvement, self-development.

Постановка проблеми. У міру становлення особистості, збільшення її масштабу, суб'єктність виступає чинником свого розвитку, зміни, перетворення об'єктивних обставин відповідно до своїх особистісних властивостей. Іншими словами, людина як активна істота може сама свідомо змінювати свою професійну біографію, саморозвиватися, самовдосконалюватися [1]. Суб'єктивна активність людини визначається системою стійко домінуючих потреб, мотивів, інтересів, орієнтацій [2].

Становлення фахівця-інженера – це формування його конкурентоспроможності, серед засадничих властивостей якої Д.Чернилевський і О.Філатов виділяють чіткість цілей і ціннісних орієнтацій, працьовитість, здатність до ризику, здатність до безперервного саморозвитку, здатність до професійного безперервного зростання, стресостійкість тощо. При цьому особлива увага ними звертається на творче ставлення до справи й творчу спрямованість у ній [3].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Удосконалення професійної підготовки майбутніх інженерів в умовах навчально-виховного процесу вищої технічної школи (Б.Зепа, В.Смельянов, Р.Серьожникова, В.Слободянюк, В.Шепетько, Л.Щербатюк та ін.); специфіка професійного становлення, саморегуляційних процесів в організації власного життя (Л.Аболін, Б.Ананьєв, В.Іконнікова, З.Курлянд, Р.Хмелюк та ін.), диспозиційної регуляції соціальної поведінки (О.Киричук, О.Ковальов, В.Ядов).

Формулювання мети статті. Стаття присвячена характеристиці сутності питання професійно-особистісного становлення майбутнього інженера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміни, які відбуваються з особистістю в процесі опанування професійною діяльністю й самостійного її виконання, призводять до становлення особистості як професіонала. Рух особистості в просторі та часі професійної праці дістав назву професійного становлення суб'єкта діяльності [4]. Професійне становлення особистості – це частина онтогенезу людини з початку формування професійних намірів до закінчення активної професійної діяльності.

Дослідники виділяють уміння і якості, необхідні для позитивного результату значущої діяльності. Так, І.Бех [5] виділяє вміння практично реалізувати мету й одержати результат тієї чи іншої дії, а також уміння співпрацювати й досягати згоди з учасниками кооперативної діяльності для досягнення спільної мети. М.Лукашевич [6] вважає, що успіх у професійній кар'єрі залежить від самоосвіти, саморозвитку особистості, тому здійснення програми саморозвитку допоможе наблизити рівень ділових якостей до тих вимог, які необхідні для успішної кар'єри.

Створення внутрішніх потенціалів професійно-особистісного становлення студента як фахівця – результат активної взаємодії особистості з соціально-професійними групами й засобами праці. У ній, як відмічають учені (В.Біблер, М.Каган, Л.Новікова та ін.), відбувається збагачення психіки. Результатом діяльності є не лише створення матеріальних і духовних цінностей, але також розвиток і перетворення особистості.

Тобто, у професійно-особистісному становленні велике значення мають як соціальні умови, так і соціально-професійні типи та активність самої особистості.

Виходячи з проблеми нашого дослідження і значущості особистісно-орієнтованого підходу до професійного становлення, ми не можемо оминати поняття «особистість». У вітчизняній філософській і психологічній літературі проблемі визначення особистості завжди приділялася велика увага. Наведемо визначення цього поняття, яке знаходимо в наукових працях вітчизняних філософів і психологів.

- «Особистість є продуктом і регулятором діяльності. Чим яскравіші види діяльності, тим продуктивніше розвивається особистість» (Л.Виготський [7], Е.Ільєнков [8], М.Каган [9], Е.Маркарян [10], С.Рубінштейн [11]).

- «Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, відповідальний за прийняття рішень і їхніх наслідків» (О.Дусавицький) [12, с.314].

- «Особистість є не що інше, як самодіяльна особина зі своїм психічним укладом і з індивідуальним ставленням до навколишнього світу» (В.Бехтерев) [12, с. 56]).

- «Особистість – це універсальне поняття, що характеризує людину загалом, але головним чином як члена суспільства, з боку її суспільних відносин, що становлять основний соціальний зміст людини» (О.Ковальов [13], В. М'ясищев [13, с.142]).

- «Особистість людини – найбільш узагальнена система її життєдіяльності» (Б. Коссов) [14].

- «Особистість – це індивід, що визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до соціального ладу, до задач колективу, до долі іншої людини» (Н. Корепанова) [15].

- «Особистість – система, для виховання й розвитку якої важливе становлення її цілісності через підсистему діяльності, підсистему потреб, підсистему здатностей і свідомості» (Л. Станкевич) [16].

- «Особистість не є цілісністю, обумовлена генотипічно: особистістю не народжуються, особистістю стають. Особистість є відносно пізній продукт суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини» (О. Леонтьєв) [17, с.195].

Л.Раппопорт розглядає такі приклади визначень особистості [18]:

- «Під особистістю розуміється сукупність тих відносно стійких властивостей і схильностей індивіда, які відрізняють його від інших» (І. Сарноф, 1962);

- «Можна дійти висновку, що особистість – це комплексна гіпотетична конструкція: гіпотетична тому, що ми створюємо її на підставі спостережень за поведінкою індивіда, комплексна – в силу припущення про те, що вона складається з більш дрібних складових – властивостей, потреб, Я, его, суперего тощо» (Е. Богман, Г. Уелш, 1964);

- «Особистість може бути визначена як комбінація всіх відносно стійких індивідуальних розходжень, що піддаються вимірюванню» (Д. Бірн, 1966);

- «Саме в індивідуальних розходженнях ми знаходимо логічний ключ до проблеми особистості. Отже, особистість індивіда являє собою унікальний набір його властивостей» (Дж. Гілфорд).

- «Особистість – суб'єкт суспільної поведінки й комунікацій. Особистість є «суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу. Тому в характеристиках особистості найбільш повно розкривається суспільна сутність людини, що визначає всі явища людського розвитку» (Б. Ананьєв) [19].

- «Особистість – це психічна, духовна сутність людини, що виступає в різноманітних узагальнених системах якостей: сукупність соціально значущих властивостей людини; система відносин до світу й зі світом, до себе й із самим собою; система діяльності, здійснюваних соціальних ролей, сукупність поведінкових актів; усвідомлення навколишнього світу й себе в ньому; система потреб; сукупність здатностей, творчих можливостей; сукупність реакцій на зовнішні умови тощо» (Г.Селевко) [20, с. 5-6].

Ми бачимо, що жодне визначення не може дати вичерпного уявлення про особистість, але кожне з них висвітлює певні сторони явища. Використання безлічі різноманітних визначень розширює й поглиблює наше розуміння особистості.

Але, ефективність будь-якої діяльності обумовлюється схильністю особистості до цього виду діяльності (вихідною структурою особистості), розвитком специфічних особистісних якостей [21]. У науці немає однозначного терміна для визначення якостей, пов'язаних із професійною діяльністю. Різні автори називають «професійні», «професійно-значущі», «професійно-ділові» якості. Отже, виходимо з того, що особистість є синтез усіх характеристик індивідуума в унікальну структуру, що визначається й змінюється в результаті адаптації до постійно мінливого середовища.

Освіта, професійні знання й уміння, загальні й спеціальні здібності, соціально значущі й професійно важливі якості складають професійний потенціал розвитку фахівця. Реалізація потенціалу залежить від багатьох чинників: біологічної організації людини, соціальної ситуації, характеру професійної діяльності, активності особистості, її потреби в саморозвитку й самоактуалізації [22].

Усе вищезазначене вказує, що процес професійно-особистісного становлення студента розкривається на тлі загальних закономірностей професійної освіти й особистісного становлення молодого людини. Такий підхід дозволив уточнити визначення даного поняття й представити його як обумовлений процес і в той самий час такий, що саморозвивається, в якому компоненти культурно-освітнього середовища, що розглядаються як зовнішні причини, діють через внутрішні умови: наявність у студентів системи професійно-важливих знань, умінь і навичок, способів міжособистісної ділової взаємодії і спрямованості на творчу діяльність, що забезпечує їхній послідовний рух від нижчого рівня професійного становлення до вищого – професійно-творчого самовдосконалення.

Згідно з О.Врублевською, процес саморозвитку детермінується дією не лише середовища, але й особистісними чинниками, а саме цінностями, цілями, волею людини [23, с. 49]. У загальному випадку чинник будь-якого процесу розглядається як "причина, рушійна сила процесу". У роботі К. Кречетникова [24] поняття "чинник" і "умова" принципово різняться, оскільки вважається, що умова – це те, що дозволяє привести в дію чинники, які виділяються.

Корепанова Н., Хакімзянова І., Щербаківа О. [25] під педагогічними умовами професійного становлення студентів розуміють сукупність чинників (заходів, обставин, ситуацій), що забезпечують досягнення необхідного рівня готовності до професійної діяльності. При цьому перераховуються наступні зовнішні й внутрішні (суб'єктивні) умови [25, с. 69]:

- " зовнішні: підготовленість викладача в плані володіння ним прийомами й методами активізації самоосвіти студентів; планування процесу підготовки до самоосвіти (відбір необхідних засобів і методів підготовки до самоосвіти, вибір критеріїв і способів вивчення готовності до здійснення самоосвіти, встановлення зворотного зв'язку й корекція самоутворювального процесу);

- "внутрішні: підготовленість студента до самоосвіти (озброєність необхідними знаннями, уміннями й навичками самоосвіти) і особистісно-мотиваційна готовність до участі в цьому виді діяльності.

Р.Серьожникова [26] у якості рушійної сили розвитку здатності до пізнавальної самодіяльності в процесі професійного становлення аналізує взаємодію в педагогічному процесі. Автор виділяє наступні чинники формування в студентів вказаної здатності: ціннісно-смысловий характер взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу; гуманістичний стиль взаємин у педагогічному процесі; креативний простір взаємодії, що створюється в освітньому процесі.

Основою для формування цих чинників, на думку автора, служать духовність і характер міжособистісних стосунків. У дію зазначені чинники приводять наступні педагогічні умови: посилення феноменологічного осмислення власної наукової і освітньої діяльності; використання рефлексивно-креативного підходу до організації діяльності в контексті перспективи ефективної професійної самореалізації; створення комунікативних подій, що спрямовують пізнавальну самодіяльність на наступне професійне самовизначення.

Відмітимо, що всі сформульовані умови "є взаємодоповнюючими один по відношенню до одного й забезпечують вплив тільки в сукупності".

Що стосується процесів професійно-особистісного становлення майбутніх інженерів, то для їх актуалізації потрібний, передусім, розвивальний простір. У його якості виступає сукупність відповідних зовнішніх умов, у яких протікає діяльність студента (обставини, навколишні люди, предмети діяльності та ін.).

При цьому проблема навчання й розвитку в умовах професійної підготовки має бути поставлена, як вказує В.Лебедева [27], орієнтуючи на особистісно-ціннісний підхід, у трьох взаємопрониклих площинах: в площині психічного розвитку студента (особистісна складова), в площині вдосконалення студента в пізнавальній діяльності (професійна складова), і в площині підвищення його функціональної соціокультурної адаптації (середовищна складова).

Як показує аналіз теоретичного аспекту, у сучасних умовах пріоритетним стає розвиток навичок професійно-особистісного самовдосконалення. Основними вимогами до майбутніх інженерів виступають "необхідність постійного вдосконалення особистісних характеристик, підвищення наявних і набуття нових знань, орієнтація на зростання професійної майстерності". Важливою є також здатність до самоконтролю, аналізу своєї особистості й діяльності, рефлексії та ін.

Досягнення вершин професіоналізму в діяльності насправді здійснюється під впливом того середовища, в якому людина перебуває, і в процесі успішного проходження кожного етапу професіоналізації.

Місце ж процесуальної самоактуалізації визначається нами як провідна основа, що детермінує установки на усвідомлення професійного завдання, спеціальні способи діяльності й модель вірогідної поведінки.

"Відомо, що чим більше й повніше особистість використовує можливості середовища, тим більше успішно здійснюється її розвиток і саморозвиток, освіта й самоосвіта, більш повно актуалізуються й реалізуються особистісні потенціали".

Визначення професійної поведінки майбутнього інженера пов'язане з самодіагностикою, самооцінкою, самопрограмуванням та іншими актами рефлексії студента, спрямованими на реалізацію своїх потенційних особливостей у професійній діяльності.

"Здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності досягається тільки за наявності в людини сильного мотиву особистісного зростання". Що стосується мотивації професійного зростання, її можна визначити як "сукупність спонукань і умов, які визначатимуть, направлятимуть і регулюватимуть процес підвищення професійної компетентності фахівця".

Слід звернути увагу на процес становлення особистості, яка є суб'єктом соціальних стосунків і активної діяльності, наділеної властивостями, якостями, здібностями, що дозволяють реалізувати себе (Л.Виготський, О.Леонтьєв, А.Петровський, С.Понаріна та ін.) [2].

Так, на думку С.Понаріної, професійне становлення спрямоване "на «облагороджування» себе, самоосвіту й самовибудовування себе відповідно до цілей життя і завдань діяльності" [2, с. 45]. В.Сластенін у сукупності професійно обумовлених вимог до педагога виділяє потребу в знаннях, цілеспрямованому саморозвитку [28].

Професійне становлення розглядається сьогодні як найважливіша якість будь-якої людини. Вказане поняття включає ознаки готовності й ознаки процесів самоудосконалення.

Учені (К.Абульханова-Славська, Є.Ісаєв, Б.Кулагін, В.Радул, Н.Савотіна, Р.Серьожникова та ін.), кажучи про професійне становлення студентів, основними структурними компонентами називають

мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий і оцінний. Перші три компоненти означають відношення до професійного становлення, наявність психолого-педагогічних, загальнокультурних, предметних і спеціальних знань і умінь, необхідних для професійної діяльності і її вдосконалення. Вольовий компонент "є процесом мобілізації особистості на виконання цілей, що складно досягаються", а оцінний компонент, завершуючи усю структуру, включає уміння здійснювати контрольну-оцінну діяльність, спрямовану на себе". На нашу думку, включені в опис такі складові, як мотиви особистісної зацікавленості, прагнення до самопізнання, відповідальність, цілеспрямованість, впевненість в собі, розвиток загальнокультурних знань, уміння творчо перетворювати професійні якості, уміння творити життєві цінності й тому подібне, належать не лише до професійного становлення, але й до особистісного.

О.Абдулліна структурно-змістовими компонентами професійного становлення називає мотиваційно-ціннісний, змістовно-операційний, емоційно-вольовий, оцінно-рефлексивний [1]. В якості компоненту висувається мотиваційно-ціннісний, "навколо якого структуруються інтелектуальні, емоційні, вольові, енергетичні властивості та якості особистості як професіонала" [1, с. 121]. Указані дослідницею показники, на нашу думку, також дозволяють оцінити як міру професійного становлення, так і особистісного [1]. Наприклад, стійкість мотивів і цінностей, потреба в постійному збагаченні духовного, інтелектуального, творчого потенціалу особистості, уміння управляти своїм емоційним станом, ініціативність, організованість, усвідомленість своїх професійно важливих і особистісно значущих якостей, проблем, утруднень.

Спираючись на наукові дослідження психологів і педагогів, вважаємо, що професійно-особистісне становлення здійснюється на основі розвитку таких сфер індивідуальності: мотиваційної – спрямованість на професійну діяльність, прагнення до успіху; когнітивної – компетентність, діяльнісної – організаторські схильності, відповідальність, готовність до ризику, самовладання, комунікабельність, рефлексивної – здатність усвідомлення своїх професійно важливих і особистісно значущих якостей; сформованість здатності до самоаналізу; самокритичність.

Отже, професійно-особистісне становлення – це складне інтегроване утворення, що виражає єдність і взаємозв'язок мотиваційної, когнітивної, діяльнісної, рефлексивної сфер розвитку особистості.

У багатьох дослідженнях, присвячених проблемі формування професійно-значущих, професійно-ділових якостей, розглядається їхня інтегративна природа. У цьому зв'язку якість розуміється «і як сукупність властивостей, і як окрема властивість», виділяється «інтегральна характеристика якостей, що дозволяють судити про підготовленість спеціаліста». Особливе значення має трактування якості особистості як найбільш узагальненої її властивості, а також положення про те, що «успішність у багатьох видах діяльності припускає інтегрування, «згортання» приватних здатностей, якостей, елементів досвіду. В.Маріщук вважає, що поліпрофесійність деяких ділових якостей має пряму залежність від їхньої інтегративної природи: чим більше розвинена інтегративність тієї або іншої якості, тим більше вона поліпрофесійна. Розуміння сутності інтегративності ділових якостей особистості опирається на філософське положення про те, що інтегративні системи описують систему загалом, розкриваючи загальносистемні властивості її елементів. Інтегративне особистісне утворення виступає як загальне начало, що організовує всю систему якостей, як основа для виявлення сутності більш приватних властивостей людини. Інтегративність обумовлена психологічною структурою особистості, зокрема тим, що всяка риса, властивість особистості – продукт якостей системи більш низького рівня. У нашому дослідженні інтегративність розуміється як взаємозв'язок сфер розвитку особистості.

Висновок. Отже, в основі процесу професійно-особистісного становлення лежать розуміння людиною себе як особистості; розуміння життєвих сенсів, мотивація до професійної діяльності, що проявляється в активності, розуміння особистістю життя як діяльності, володіння професійними компетенціями, рефлексія, яка допомагає зрозуміти рівень розвитку готовності.

Професійно-особистісне становлення можна визначити як перехід особистості в стан перманентного самобудівництва, що стає звичною діяльністю, що отримала стабільний ціннісний статус, продуктивно пов'язаний з сутнісними характеристиками зрілої особистості – рефлексивністю, креативністю, самостійністю, здатністю до різноманітної праці.

З урахуванням особливостей впливу особистісно-орієнтованого підходу на професійно-особистісне становлення студента- майбутнього інженера, освіта виступає активним прискорювачем культурних змін і перетворень у його громадському житті. А це вказує на необхідність моделювання освітнього середовища вищого технічного навчального закладу, орієнтованого на опанування майбутніми фахівцями системою професійних знань, умінь і навичок, способами ділової міжособистісної взаємодії і творчого виконання своїх обов'язків, що в єдності виступає обов'язковою

умовою й одночасно основою успішності процесу формування професійної самореалізації як конкурентоспроможності майбутніх фахівців. Людина як активна істота може сама свідомо змінювати свою професійну біографію, займатися саморозвитком, самовдосконаленням, але цей процес мотивується соціальним оточенням, економічними умовами життєдіяльності.

Література

1. Абдуллина О. А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки / О. А. Абдуллина // Высшее образование в России. – 1993. – № 3. – С. 165–170.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці:[Навчальний посібник] /В.В. Рибалка. – Одесса:БУКАСВ Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
4. Серёжникова Р.К. Становление субъектности студентов в образовательном процессе университета / Р.К. Серёжникова // Наукові праці. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. Випуск 3 (145) // Донецький національний технічний університет. – Донецьк, 2009. – С.103 – 111.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
6. Лукашевич М. П. Теорія і практика самоменеджменту: навч. посібник / М. П. Лукашевич. – К.: МАУП, 1999. – 360 с.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М: Педагогика, 1991. – 480 с.
8. Исаев Е.И. Проблемы проектирования психологического образования педагога /Е.И. Исаев // Вопросы психологии. - 1997. - № 6. - С. 76-94.
9. Каган М.С. Человеческая деятельность/Каган М.С. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
10. Марищук В. Л. Психологические основы формирования профессионально-значимых качеств: дис. ... доктора псих. наук : 19.00.06 / Марищук Владимир Леонидович. – Л., 1982. – 351 с.
11. Розин В.М. Культурология: Учебник для вузов/ Розин В.М. – М.: Изд. группа Форум-Инфра – М, 1998. – 344с.
12. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці:[Навчальний посібник] /В.В. Рибалка. – Одесса:БУКАСВ Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
13. Коберник О. Проектування навчально-виховного процесу: управлінський аспект / О. Коберник // Освіта і управління. – 1997. – № 4.
14. Коссов Б.Б. Гуманитарные дисциплины и становление личности / Коссов Б.Б., Виноградов В.Л., Гуртовой Е.С., Добродеева И.Ю.// Высшее образование в России. – 1997. – № 4. – С. 60-67.
15. Корепанова Н.В. Профессионально-личностное становление и развитие педагога / Н.В. Корепанова, И.М. Хакимзянова, О.И. Щербакова // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 66-71.
16. Куликов Л. Психология личности в трудах отечественных психологов / Л. Куликов. – СПб : Издательство Питер, 2000. – 480 с.
17. Александрова А. В. Личность: определение и описание / А. В. Александрова // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 34–42.
18. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания /Б.Г.Ананьев . – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968.–339 с.
19. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
20. Калугіна Ю. Проблеми формування морально-етичних цінностей у фахівців фінансово-економічного профілю / Ю. Калугіна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2006. – Вип. 6 (19). – С. 70–74.
21. Панов В.И. Психодиагностика образовательных систем: теория и практика. – СПб: Питер, 2007. – 352с. – (Серия «Практическая психология»).
22. Врублевская Е.Г. Гуманитарные основы педагогической деятельности/ Е.Г. Врублевская. – Хабаровск: Изд-во ДВАГС, 2006. – 181 с.
23. Кречетников К.Г. Креативная образовательная среда на основе информационных и телекоммуникационных технологий как фактор саморазвития личности /Кречетников К.Г. // Интернет-журнал "Эйдос". - 2004. - 22 июня. <http://www.eidos.ru/journal/2004/0622-10.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru.
24. Серёжникова Р.К. Субъективная позиция студента в контексте Болонского процесса: материалы другой міжнар. наук.-практ. конф. [«Проблема цілісного розвитку особистості студента як суб'єкта педагогічної взаємодії»], (27-28 квітня 2005 р.) / МОН України, Міжнародна педагогічна Академія, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти, Донецький національний технічний ун-т. – Донецьк, 2005. – С.3-8.
25. Парина Г.К. Продуктивно-обобщающий подход к совершенствованию педагогического образования / Научн. ред. Н.М. Трофимова – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 2003. – 168 с.
26. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.